

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως συνιστώσα της δημόσιας τάξης (ή και ως θεμελιώδης ελευθερία;)

Σχόλιο στις 27 octobre 1995, Commune de Morsang-sur-Orge et Ville d'Aix-en-Provence αποφάσεις του γαλλικού Συμβουλίου της Επικρατείας

Βαρβάρα Μπουκουβάλα, Εφέτης Δ.Δ.-Δ.Ν.

Οι γαλλικές υποθέσεις σχετικά με τη ρίψη ή εκτόξευση των νάνων οδήγησαν σε δύο αποφάσεις - σταθμούς του γαλλικού Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ)· την έκδοση δύο grandes décisions¹. Οι αποφάσεις αυτές είναι ευρύτατα γνωστές, διότι διδάσκονται παραδοσιακά και διαχρονικά στους φοιτητές των γαλλικών πανεπιστημίων.

Επί του πραγματικού: Δύο κέντρα διασκέδασης που λειτουργούσαν στην περιφέρεια των Δήμων Morsang-sur-Orge και Aix-en-Provence διοργάνωσαν μια ψυχαγωγική δραστηριότητα με τη συμμετοχή των πελατών τους, που συνίστατο στη ρίψη νάνων πάνω σε φουσκωτά στρώματα, οι οποίοι φορούσαν ειδική στολή, ζώνες ασφαλείας και κράνος, με σκοπό να αναδειχθεί, μεταξύ των συμμετεχόντων, ο νικητής, που ήταν αυτός ο οποίος θα εκτόξευε πιο μακριά το σώμα του νάνου. Όπως έκρινε το ΣτΕ στις σχολιαζόμενες αποφάσεις, με τον τρόπο αυτό ένα άτομο, που έφερε μια ιδιαιτερότητα στη σωματική του διάπλαση, χρησιμοποιούνταν και παρουσιαζόταν ως «εκτοξευόμενο αντικείμενο», με συνέπεια να προσβάλλεται εξ ορισμού η αξιοπρέπειά του.

Ωστόσο, τα διοικητικά δικαστήρια των Βερσαλλιών και της Μασσαλίας, που επιλήφθηκαν, αντιστοίχως, της ακύρωσης των αποφάσεων της 25ης Οκτωβρίου 1991 και της 23^{ης} Ιανουαρίου 1992 των Δημάρχων της Morsang-sur-Orge και της Aix-en-Provence, με τις οποίες απαγορεύθηκαν οι προγραμματισμένες παραστάσεις της εκτόξευσης νάνων σε κέντρα διασκεδάσεως των πόλεων, έκαναν δεκτά τα ασκηθέντα ένδικα βοηθήματα, με την αιτιολογία ότι και αληθώς υποτιθέμενου του γεγονότος ότι η διεξαγωγή και

¹ Πρόκειται για τις αποφάσεις Conseil d'État, 27 octobre 1995, Commune de Morsang-sur-Orge et Ville d'Aix-en-Provence, οι οποίες αναγνώστηκαν στα γαλλικά από τον ιστότοπο του γαλλικού Συμβουλίου της Επικρατείας.

παρουσίαση των θεαμάτων αυτών προσβάλλει την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, δεν είναι νόμιμη η έκδοση των προσβαλλομένων αποφάσεων περί απαγόρευσής τους, καθώς δεν συνέτρεχαν εν προκειμένω ιδιαίτερες τοπικές περιστάσεις που να δικαιολογούν τη λήψη περιοριστικών μέτρων.

Τα διοικητικά δικαστήρια εφάρμοσαν τη νομολογία του ΣτΕ, όπως διατυπώθηκε στην υπόθεση *Lutetia*², σύμφωνα με την οποία η δημοτική αρχή μπορεί να λάβει γενικά αστυνομικά μέτρα για την προστασία της δημόσιας ηθικής (χρηστών ηθών), εφόσον, όμως, τούτο απαιτείται από τις τοπικές συνθήκες, όπως για παράδειγμα, όταν συντρέχει κίνδυνος να προκληθούν σοβαρές αναταραχές στην τοπική κοινωνία ή έντονες αντιδράσεις του εντόπιου πληθυσμού που απειλούν τη δημόσια τάξη και ασφάλεια και την κοινωνική ειρήνη ή συντρέχουν άλλες επιτακτικές τοπικές περιστάσεις που επιβάλλουν τη λήψη περιοριστικών μέτρων.

Το ΣτΕ που επιλήφθηκε, κατόπιν άσκησης αναίρεσης κατά των αποφάσεων αυτών, έκρινε ότι η αιτιολογία των ανωτέρω αποφάσεων είναι εσφαλμένη. Το δικαστήριο παρέθεσε στη μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού των αποφάσεων που εξέδωσε το άρθρο L 131-2 του Δημοτικού Κώδικα, στο οποίο ορίζεται ότι η δημοτική αρχή είναι αρμόδια για τη διασφάλιση της ευταξίας και της δημόσιας ασφάλειας, καθώς και την προστασία της δημόσιας υγείας, στην περιφέρειά της, εξοπλισμένη, προς τον σκοπό αυτό, με αστυνομικές εξουσίες γενικής φύσεως. Μάλιστα, το δικαστήριο τόνισε ότι για την έκδοση των προσβαλλόμενων πράξεων χρησιμοποιήθηκε ως νόμιμη βάση το άρθρο L 131-2 του Δημοτικού Κώδικα, η εφαρμογή του οποίου δικαιολογεί αυτοτελώς το μέτρο της απαγόρευσης του θεάματος. Έτσι, ο προβαλλόμενος εκ μέρους των προσφευγόντων ισχυρισμός περί του ότι οι εν λόγω αποφάσεις δεν βρίσκουν νόμιμο έρεισμα στο άρθρο 3 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) ούτε στην εγκύκλιο του Υπουργείου Εσωτερικών της 27ης Νοεμβρίου 1991 απορρίφθηκε ως αλυσιτελής. Για τον λόγο αυτό, εξάλλου, προσφυγή που άσκησε ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) ένας εκ των προσφευγόντων (ο

² CE, 18 déc. 1959, Société Les Films Lutetia, N° 36385 36428.

κασκαντέρ) απορρίφθηκε, μεταξύ άλλων, διότι δεν εξετάστηκε από το εθνικό δικαστήριο ισχυρισμός περί παραβίασης της Σύμβασης³.

Ειδικότερα, βάσει της προαναφερόμενης διάταξης, η δημοτική αρχή μπορεί να λάβει κάθε προληπτικό μέτρο προκειμένου να αποφευχθεί η προσβολή της δημόσιας τάξης. Εν προκειμένω, το δικαστήριο δέχθηκε ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί συνιστώσα της έννοιας της δημόσιας τάξης, για τον λόγο δε αυτόν, η αρμόδια δημοτική αρχή, ασκώντας τις γενικές αστυνομικές της αρμοδιότητες, κατ' εφαρμογή του άρθρου L 131-2 του Δημοτικού Κώδικα, μπορεί, ακόμη κι αν οι υφιστάμενες ειδικές τοπικές συνθήκες δεν το επιτάσσουν ούτε το δικαιολογούν, να απαγορεύσει κάθε θέαμα ή ψυχαγωγική δραστηριότητα που μπορεί να επιφέρει την προσβολή της.

Το δικαστήριο επεσήμανε ότι η διεξαγωγή και παρουσίαση του εν λόγω θεάματος προσβάλλει, εν όψει του ίδιου του αντικειμένου του, την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Ως εκ τούτου, η αρμόδια δημοτική αρχή είχε την αρμοδιότητα να απαγορεύσει το εν λόγω θέαμα, ακόμη κι αν δεν συνέτρεχαν ειδικές τοπικές περιστάσεις που επέτασσαν τη λήψη μέτρων, και παρόλο που είχαν ληφθεί προστατευτικά μέτρα για την ασφάλεια των εκτοξευόμενων ατόμων μικρού αναστήματος και οι ίδιοι είχαν συναινέσει να μετάσχουν στην επίδειξη αυτή έναντι αμοιβής.

Τέλος, το δικαστήριο έκρινε ότι ούτε η οικονομική ελευθερία ή η ελευθερία της εργασίας ούτε η ελευθερία του εμπορίου και της βιομηχανίας εμποδίζουν την αρμόδια δημοτική αρχή να απαγορεύσει μια δραστηριότητα, ακόμη κι αν ασκείται νόμιμα, εφόσον ένα τέτοιο μέτρο είναι το μόνο πρόσφορο να προλάβει ή να τερματίσει τη διατάραξη της δημόσιας τάξης.

Μ' αυτή την έννοια, όπως εξ αντιδιαστολής επισημάνθηκε και στο δελτίο τύπου των αποφάσεων του ΣτΕ, φαίνεται να διαπλάθεται με την απόφαση αυτή μία άυλη έννοια της δημόσιας τάξης⁴, πίσω από την οποία βρίσκεται και η

³ ΕΔΔΑ, 16 Οκτωβρίου 1996, 29961/96, Manuel Wackenheim κατά Γαλλίας.

⁴ M.-O. Peyroux-Sissoko, L'ordre public immatériel en droit public français, Paris, LGDJ, 2018.

έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, διακρινόμενη, πάντως, η τελευταία από τη δημόσια ηθική (χρηστά ήθη).

Στις σχολιαζόμενες αποφάσεις το δικαστήριο εφάρμοσε μια θεμελιώδη αρχή· αυτή της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι οικουμενική, πολυσήμαντη, διεπιστημονική και διακλαδική και έχει διανύσει μία ευρεία έκταση θεματικών πεδίων των ανθρωπιστικών επιστημών μέχρι να νομικοποιηθεί. Έτσι, από την τιμητική χροιά της έννοιας της ρωμαϊκής *dignitas*, φτάσαμε στη θεολογική έννοια της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, που είναι πλασμένος κατ' εικόνα και ομοίωση του θεού, για να καταλήξουμε στη σύγχρονη έννοια της αξιοπρέπειας, τη σύνδεση, δηλαδή, της έννοιας με την ίδια την ιδιότητα του ανθρώπου.

Η έννοια αυτή έχει βαθιές φιλοσοφικές καταβολές. Το νομικό πλέον αξίωμα, που αποτυπώνει μεστά την ίδια τη λογική της αρχής της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ότι, δηλαδή, κανένας άνθρωπος δεν μπορεί να χρησιμοποιείται ως μέσο για την επίτευξη κάποιου σκοπού, διατυπώθηκε από τον Καντ και φαίνεται να επηρέασε βαθιά τη θεμελίωση της δογματικής – νομικής έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο γερμανικό δίκαιο⁵. Έτσι, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια διαπλάσθηκε ως αξία η οποία δεν αποτιμάται, δεν διατίθεται, δεν ανταλλάσσεται, δεν είναι επιδεκτική παραίτησης και, κυρίως, αποκτά έναν ιδιαίτερο αντικειμενικό χαρακτήρα, γι' αυτό και πρέπει να ερμηνεύεται στο φως μιας κατηγορικής προσταγής. Η αξιοπρέπεια ιδωμένη υπό το πρίσμα αυτό συνιστά μια θεμελιώδη αρχή η οποία διαπλάθει το αντικειμενικό ηθικό θεμέλιο, χάρη στο οποίο ο άνθρωπος αποκτά την ιδιότητα του υποκειμένου του δικαίου. Στο πλαίσιο αυτό, η αρχή αυτή μπορεί να περιορίσει ακόμη και την αυτονομία του ίδιου του προσώπου⁶.

Το γαλλικό σύνταγμα δεν κατοχυρώνει ρητώς την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, σε αντίθεση με άλλα συντάγματα της Ευρώπης. Το

⁵ I. Kant, Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών, μτφρ. Γιάννης Τζαβάρας, Αθήνα, Δωδώνη, 1984.

⁶ Βλ. για όλα αυτά, την εξαιρετική ανάλυση του O. Jouanjan, La dignité de la personne humaine dans la jurisprudence de la Cour constitutionnelle de Karlsruhe, *Revue générale du droit, Etudes et réflexions*, 2/2014, σε https://www.revuegeneraledudroit.eu/wp-content/uploads/ER2014_2.pdf

Συνταγματικό Συμβούλιο, όμως, από την πρώτη φράση του προοιμίου του Συντάγματος 1946 συνήγαγε ότι η αρχή της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αποτελεί αρχή συνταγματικής ισχύος⁷.

Υπό την Ε' Γαλλική Δημοκρατία, προτάθηκε για πρώτη φορά από τη Συμβουλευτική Επιτροπή για την Αναθεώρηση του Συντάγματος, υπό την προεδρία του G. Vedel, να τεθεί ρητή διάταξη στο άρθρο 66 του ισχύοντος Συντάγματος 1958 στην οποία να αναγνωρίζεται το δικαίωμα καθενός στον σεβασμό της ιδιωτικής του ζωής και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας⁸. Η πρόταση αυτή δεν τελεσφόρησε τελικά. Εν συνεχεία, στην έκθεση της Επιτροπής για τον εκσυγχρονισμό των Θεσμών, η οποία συγκροτήθηκε για την επικείμενη αναθεώρηση της 23ης Ιουλίου 2008, στο πλαίσιο εξέτασης του ζητήματος αν έπρεπε να κατοχυρωθούν στο υπό αναθεώρηση συνταγματικό κείμενο νέα δικαιώματα ή αρχές, η επιτροπή κατέληξε ότι η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας θέτει ζητήματα λεπτά, περισσότερο ιδεολογικά παρά νομικά και κατέληξε ότι δεν θα έπρεπε να διαταραχθεί η ισορροπία που είχε επιτευχθεί μέσω της νομολογιακής κατοχύρωσης της αρχής⁹. Ακόμη και η επόμενη επιτροπή που συστάθηκε για την αναθεώρηση με πρόεδρο την S. Veil, υπενθύμισε ότι η κατοχύρωση της αρχής της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο Σύνταγμα δεν είναι καθόλου αθώα, καθώς η εν λόγω αρχή μπορεί να δικαιολογήσει εκ διαμέτρου αντίθετες φιλοσοφικές και ιδεολογικές επιλογές. Για τον λόγο αυτό προτάθηκε να εισαχθεί στο συνταγματικό κείμενο μια μερική αναφορά στην «ίση αξιοπρέπεια καθενός»¹⁰. Έτσι, μέχρι και σήμερα οι Γάλλοι απέφυγαν να κατοχυρώσουν την αρχή αυτή στα συνταγματικά τους κείμενα, με τρόπο ρητό.

Στο γαλλικό δόγμα, από την άλλη, η αξιοπρέπεια αναγνωρίζεται ως καθολική αξία, εγγενής στη φύση του ανθρώπου. Αξιοπρέπεια είναι αυτό που οφείλεται ή φέρει ο άνθρωπος, ακριβώς γιατί είναι άνθρωπος¹¹. Δεν παύει να είναι και

⁷ Décision n° 94-343/344 DC du 27 juillet 1994 σε https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/1994/94343_344DC.htm

⁸ <https://www.vie-publique.fr/files/rapport/pdf/084000091.pdf>

⁹ <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000467267>

¹⁰ Redécouvrir le Préambule de la Constitution, σ. 85 σε <https://www.vie-publique.fr/files/rapport/pdf/0840000758.pdf>

¹¹ P. Ricoeur, Pour l'être humain, du seul fait qu'il est humain, σε Les enjeux des droits de l'homme, Larousse, Paris, 1988, σ. 236

στο γαλλικό δίκαιο μια έννοια πολυσήμαντη και πολυπρισματική. Έτσι, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια μπορεί να εκληφθεί ως συστατικό στοιχείο κάθε δικαιώματος, διαπλάθοντας, ίσως, τον απαραβίαστο πυρήνα κάθε θεμελιώδους ελευθερίας του ανθρώπου¹², που στέκει απρόσβλητος κατά την άσκηση των δικαιωμάτων των άλλων ή έναντι των περιορισμών που δύνανται να επιβάλλουν οι δημόσιες αρχές¹³. Η ίδια αρχή, όμως, μπορεί να νοηθεί και ως καταστατικό θεμέλιο της έννομης τάξης και καθολική αξία, απαιτώντας μια αξιοπρεπή ανθρωπότητα. Τότε η αρχή αυτή μπορεί να τεθεί ως καθολικό όριο στην ελευθερία του καθενός¹⁴¹⁵.

Επανερχόμενοι στις σχολιαζόμενες αποφάσεις, πρέπει να τονίσουμε ότι στο γαλλικό δίκαιο, κατ' ενάσκηση του δικαιώματος της οικονομικής ελευθερίας και της ελευθερίας του εμπορίου και της βιομηχανίας, αυτονοήτως κάθε επιχείρηση μπορεί να διοργανώνει ψυχαγωγικές εκδηλώσεις εντός κέντρου διασκεδάσεως που λειτουργεί νομίμως, χωρίς να απαιτείται να λάβει προηγουμένως ειδική άδεια από δημόσια αρχή¹⁶. Ωστόσο, η ελευθερία αυτή μπορεί να περιοριστεί, με απόφαση της αρμόδιας δημοτικής αρχής, προς διαφύλαξη της δημόσιας τάξης και των σκοπών της, όπως τυποποιούνται στο άρθρο L 132-1 του Δημοτικού Κώδικα¹⁷. Πάντως, στο πλαίσιο αυτό «η ελευθερία είναι ο κανόνας, ενώ ο περιορισμός η εξαίρεση¹⁸».

Κατ' εφαρμογή της διάταξης αυτής, το ΣτΕ έκρινε ότι ο Δήμαρχος έχει αρμοδιότητα να απαγορεύσει μια εκδήλωση ή μια δραστηριότητα που διεξάγεται στην περιφέρειά του, αν προσβάλλεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, καθώς η τελευταία αποτελεί ουσιώδες στοιχείο της δημόσιας τάξης. Εν προκειμένω, πρόκειται για μια ιδιότυπη ή και πρωτότυπη εννοιολογική

¹² Για το ότι η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αποτελεί τη μήτρα των θεμελιωδών δικαιωμάτων, J. Habermas, *La Constitution de l'Europe*, C. Bouchindhomme (trad.), Paris, Gallimard, 2012, σ.137.

¹³ C. Menke, *De la dignité de l'homme à la dignité humaine : le sujet des droits de l'homme*, En hommage à Hauke Brunkhorst pour son 60e anniversaire, Denis Trierweiler(trad.), σ.2 σε <https://journals.openedition.org/trivium/3303>

¹⁴ V. Champeil-Desplats, *Dignité de la personne humaine : peut-on parler d'une exception française?*, σ.3-4 σε <https://hal.parisnanterre.fr/hal-01665264/document>

¹⁵ J.-M. Sauve, *Dignité humaine et juge administratif* σε https://www.conseil-etat.fr/publications-colloques/discours-et-contributions/dignite-humaine-et-juge-administratif#_ftn23

¹⁶ CE, avis, 22 novembre 2000, Société L&P Publicité, n°223645, CE, 3 novembre 1997, Société Million et Marais, n°169907.

¹⁷ CE, 19 mai 1933, Benjamin, n°17413, n°17520.

¹⁸ CE, 10 août 1917, Baldy, n°59855.

κατασκευή του γαλλικού δικαίου, όπου η αρχή της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν παρίσταται ως θεμελιώδης αρχή ή δικαίωμα, αλλά ως στοιχείο της έννοιας της δημόσιας τάξης, ώστε να αποκτήσει περιεχόμενο κανόνα δικαίου που παράγει απτές έννομες συνέπειες¹⁹.

Αποκτώντας, όμως, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια κανονιστικές ρίζες στην έννοια της δημόσιας τάξης και εξοπλίζοντας τις διοικητικές αρχές με αστυνομικές εξουσίες για την προστασία της, δεδομένης της αμφισημίας της, της απροσδιοριστίας της, της ασάφειάς της και των πολλαπλών δυνατοτήτων που προσφέρει στον ερμηνευτή και εφαρμοστή του δικαίου να σφραγίσει το αξιολογικό περιεχόμενό της, μπορεί να δικαιολογήσει, ανάλογα με τις κρατούσες νομικοπολιτικές αντιλήψεις, εκ διαμέτρου αντίθετες κανονιστικές επιλογές. Έτσι, όπως ευφυώς γράφτηκε, η επίκλησή της μπορεί να δικαιολογήσει τόσο την απαίτηση φοίτησης με ισλαμική μαντίλα με σκοπό τον σεβασμό των θρησκευτικών πεποιθήσεων όσο και την απαγόρευση της μαντίλας με σκοπό την κατοχύρωση της αυτονομίας της γυναίκας, να επιβάλλει τόσο την απαγόρευση της άμβλωσης για την προστασία της αξιοπρέπειας του προσώπου από τη σύλληψή του όσο και να την επιτρέψει προς τον σκοπό της προστασίας της αξιοπρέπειας και της προσωπικής αυτονομίας της γυναίκας. Ως εκ τούτων, η αρχή αυτή μπορεί να γίνει εργαλείο μιας φιλελεύθερης ηθικής, στήνοντας προστατευτικά αναχώματα στα δικαιώματα του ανθρώπου έναντι των επεμβάσεων των άλλων ή των δημοσίων αρχών, αλλά μπορεί και να καταστεί εργαλείο μιας πατερναλιστικής ηθικής, με συνέπεια τον άκρατο περιορισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων²⁰.

Πέραν τούτου, μπορεί η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας να περιορίσει την ίδια την αυτονομία του ανθρώπου, δηλαδή να δικαιολογήσει περιορισμούς σε δικαιώματα, ακόμη κι αν ο φορέας του δικαιώματος συναινεί; Στις σχολιαζόμενες αποφάσεις το δικαστήριο απάντησε θετικά. Η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας επιβάλλεται ως πτυχή της δημόσιας τάξης, ακόμη κι αν το πρόσωπο που υφίσταται την προσβολή συναινεί. Να μην ξεχνούμε ότι στη σχολιαζόμενη απόφαση του Δήμου της Morsang-sur-Orge είχε προσφύγει ο

¹⁹ V. Champeil-Desplats, *Dignité de la personne humaine : peut-on parler d'une exception française?*, ό.π., σ.5.

²⁰ V. Champeil-Desplats, *Dignité de la personne humaine : peut-on parler d'une exception française?*, ό.π., σ.7.

ίδιος ο κασκαντέρ και επικαλούνταν ότι προσβάλλεται με την απαγόρευση αυτή, στο όνομα της ανθρώπινης αξιοπρέπειάς του, το δικαίωμά του στην εργασία. Μάλιστα, ο ίδιος σχολίασε ότι το ΣτΕ αποφασίζει για την ευτυχία των ανθρώπων παρά τη θέλησή τους²¹. Μια βαθιά σύγκρουση αυτονομίας και ετερονομίας υποκρύπτεται από τη συγκεκριμένη κανονιστική εφαρμογή της αρχής.

Στο ζήτημα της σχέσης ανθρώπινης αξιοπρέπειας και αυτονομίας, το οποίο δεν θα αναλύσουμε, οι απόψεις στη θεωρία διίστανται²². Ας κρατήσουμε μόνον, προς στιγμή, ότι στη γαλλική θεωρία προτείνεται, πάντως, να διακριθεί η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας από την ατομική αξιοπρέπεια, η οποία συνδέεται στενά με την αυτονομία και τις ελεύθερες επιλογές του ανθρώπου²³.

Εξάλλου, όπως είχε ήδη επισημάνει ο κυβερνητικός επίτροπος στις σχολιαζόμενες αποφάσεις, Patrick Frydman, θα πρέπει το ΣτΕ να είναι ιδιαίτερα προσεκτικό στις συνέπειες μιας πιθανής καταχρηστικής χρήσης της αρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως στοιχείου της δημόσιας τάξης. Πράγματι, το ΣτΕ δεν ακυρώνει διοικητικές πράξεις για προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, παρά μόνο σπάνια²⁴.

Μέχρι τώρα, έχει αποσαφηνισθεί η λειτουργία της αρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως στοιχείου της δημόσιας τάξης. Μπορεί, όμως, η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας να εκληφθεί ως δικαίωμα ή δημόσια ελευθερία που μπορεί να θεμελιώσει την άσκηση του ένδικου βοηθήματος της *référé-liberté*, το οποίο ασκείται όταν δημόσια αρχή με πράξεις ή παραλείψεις της επιφέρει μια σοβαρή και παράνομη προσβολή σε δημόσια ελευθερία ή θεμελιώδες δικαίωμα και συντρέχει κατεπείγουσα περίπτωση λήψης μέτρων²⁵; Μπορεί,

²¹ <https://mafr.fr/fr/article/lancer-de-nain-le-nain-proteste-quelle-est-la-port/>

²² Βλ. την αντιπαράθεση των απόψεων στη θεωρία και τη νομολογία, αναλυτικά, V. Champeil-Desplats, *Dignité de la personne humaine : peut-on parler d'une exception française?*, ό.π., σ.8-9.

²³ P. Cassia, *Dignité(s) : une notion juridique insaisissable ?*, Paris, Dalloz (Les sens du droit), 2016, σ. 29-58.

²⁴ M. Canedo-Paris, *La dignité humaine en tant que composante de l'ordre public : l'inattendu retour en droit administratif français d'un concept controversé*, RFDA, 5/2008, σ. 979-998.

²⁵ Για τη διαδικασία αυτή, βλ. Β. Μπουκουβάλα, Πανδημία, δικαισύνη και θεμελιώδη δικαιώματα- Οι αποφάσεις του γαλλικού ΣτΕ που εκδόθηκαν με τη διαδικασία του *référé-liberté* επί αμφισβητήσεων των μέτρων που θεσπίστηκαν για την αντιμετώπιση του COVID-19, σε <https://ddikastes.gr/%CE%B2%CE%B1%CF%81%CE%B2%CE%AC%CF%81%CE%B1-%CE%BC%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BA%CE%BF%CF%85%CE%B2%CE%AC%CE%B>

Στο Palais de Tokyo, κτίριο που στεγάζει το μουσείο μοντέρνας τέχνης του Παρισιού και ένα κέντρο σύγχρονης τέχνης, φιλοξενήθηκε έκθεση της Ελβετίδας ζωγράφου Miriam Cahn, στην οποία περιλαμβανόταν ένας πίνακας με τον τίτλο *Fuck Abstraction!*. Στον πίνακα αυτόν απεικονιζόταν μια βίαιη σκηνή πολέμου, όπου ένα παιδί ή ένας μικρόσωμος άνθρωπος, σύμφωνα με την καλλιτέχνη, αναγκάζεται να συμμετάσχει σε σεξουαλική πράξη.

Ο δικαστής ασφαλιστικών μέτρων του ΣΤΕ, στο οποίο κατέληξε η υπόθεση, αναγνώρισε ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια και η προστασία των δικαιωμάτων των ανηλίκων αποτελούν θεμελιώδεις ελευθερίες, κατά την έννοια της *référé-liberté*, οι οποίες μπορούν να γίνουν αντικείμενο επίκλησης για την προστασία που παρέχεται μέσω της διαδικασίας αυτής, πλην όμως, κατέληξε ότι δεν προκύπτει στην προκειμένη περίπτωση πρόδηλη παραβίαση των δικαιωμάτων αυτών, με την αιτιολογία ότι (α) το συγκεκριμένο έργο πρέπει να εκτιμηθεί ως μέρους του καλλιτεχνικού πλαισίου της έκθεσης, που σκοπό είχε να καταγγείλει τα εγκλήματα πολέμου, (β) το μουσείο είχε λάβει μέριμνα και είχε τοποθετήσει ειδική σήμανση (πινακίδα) κάτω από το έκθεμα με επεξηγήσεις για την

²⁶ A. Tamion, La dignité humaine, une liberté fondamentale au sens du référé-liberté ?, Cahiers de la recherche sur les droits fondamentaux [En ligne], 22 | 2024, [oe <https://journals.openedition.org/crdf/9463>](https://journals.openedition.org/crdf/9463)

ερμηνεία της απεικονιζόμενης σεξουαλικής πράξης ως όπλο πολέμου, καθώς και έγγραφες επισημάνσεις προς το κοινό για το περιεχόμενο του έργου στην είσοδο της αίθουσας και κατά μήκος αυτής, (γ) το έργο είχε τοποθετηθεί σε ξεχωριστή αίθουσα, στην οποία δεν επιτρεπόταν η είσοδος ασυνόδευτων ανηλίκων, καθώς και (δ) λόγω του ότι έπρεπε να προστατεύσει τη θεμελιώδη ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης²⁷.

Στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής, το δικαστήριο δέχθηκε, επομένως, ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια συνιστά δημόσια ελευθερία ή συνταγματικό δικαίωμα, του οποίου η παραβίαση μπορεί να επιβάλλει τη λήψη μέτρων για την προστασία του.

Στο πλαίσιο της *référé-liberté*, μια άλλη απόφαση που είχε ιδιαίτερη απήχηση στη Γαλλία είναι αυτή του διοικητικού πρωτοδικείου της Τουλούζης. Στην τραπεζαρία των ειδικευόμενων ιατρών του Πανεπιστημιακού Νοσοκομείου του Purpan είχε αναρτηθεί μια τοιχογραφία με πορνογραφικό περιεχόμενο. Φεμινιστικές οργανώσεις και το συνδικάτο SUD Santé Sociaux 31 προσέφυγαν ενώπιον του δικαστή ασφαλιστικών μέτρων με αίτημα την αφαίρεση της τοιχογραφίας, ισχυριζόμενοι ότι προσέβαλε, μεταξύ άλλων, την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Η εν λόγω τοιχογραφία είχε διαστάσεις 2 X 4 μέτρων και σ' αυτήν απεικονίζονταν χειρουργοί και μέλη του νοσηλευτικού προσωπικού να επιδίδονται σε σεξουαλικές πράξεις, κατά τους ισχυρισμούς των προσφευγόντων. Η τοιχογραφία αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο μιας μακράς παράδοσης των φοιτητών ιατρικής της Γαλλίας, το αποκαλούμενο *esprit carabin*. Στο πλαίσιο αυτής της φολκλορικής πρακτικής οι φοιτητές ιατρικής και οι ειδικευόμενοι ιατροί επιδίδονται σε ζωγραφιές με καρικατούρες, σάτιρα και διακωμώδηση ή άλλα μέσα στις αίθουσες ανάπαυσης, ώστε να εκτονώνονται και να αποσυμπιέζονται στους χώρους αυτούς, που δεν είναι προσιτοί στο κοινό.

Το δικαστήριο έκρινε ότι η τοιχογραφία αυτή στην οποία απεικονίζονται άνδρες και γυναίκες να επιδίδονται σε σεξουαλικές πράξεις, αποτυπώνοντας πρόσωπα εργαζομένων του νοσοκομείου, συνιστά προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ανδρών και γυναικών, και δη στον χώρο μιας δημόσιας

²⁷ CE, ord., 14 avril 2023, n° 472611, σκ. 5.

υπηρεσίας. Μάλιστα το δικαστήριο τόνισε ότι η συναίνεση των προσώπων που απεικονίζονται σατυρικά στην καρικατούρα της τοιχογραφίας, δεν αίρει την προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Το διοικητικό δικαστήριο της Τουλούζης διέταξε την αφαίρεση της τοιχογραφίας, λόγω του ότι συνιστούσε σοβαρή και προδήλως παράνομη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας²⁸.

Παρόλο που από μερικούς χαιρετήθηκε η απόφαση αυτή, σηματοδοτώντας τη λήξη ενός εθίμου ή μιας παράδοσης που μπορεί και να διευκόλυνε τη σεξουαλική παρενόχληση, η ίδια απόφαση επικρίθηκε από το δόγμα ως άσκηση λογοκρισίας εκ μέρους του δικαστή στο όνομα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, συνιστώντας επιστροφή στην προστασία της δημόσιας ηθικής και σε μια ιδιότυπη κυβέρνηση δικαστών που θα καθορίζουν την έννοια του καλού γούστου²⁹.

Όπως εύστοχα επισημάνθηκε, ίσως στη Γαλλία, εν τέλει, επιλέγεται συνειδητά η έννοια της δημόσιας ελευθερίας έναντι αυτής του θεμελιώδους δικαιώματος, για να υποδεικνύει πάντα στον ερμηνευτή και εφαρμοστή του δικαίου τον προστατευτικό, πατερναλιστικό ρόλο της πολιτείας απέναντι στα θεμελιώδη δικαιώματα, προσανατολίζοντας τις κανονιστικές επιλογές του³⁰.

Ολοκληρώνοντας, θα αναφερθούμε σε μια σημαντική απόφαση του γαλλικού Αρείου Πάγου (ΑΠ), στην οποία τέθηκε ζήτημα σύγκρουσης και στάθμισης μεταξύ της καλλιτεχνικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης από τη μία και της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας από την άλλη³¹.

Ένα Περιφερειακό Ταμείο Σύγχρονης Τέχνης (FRAC) διοργάνωσε μια έκθεση με θέμα την ενδοοικογενειακή βία. Μεταξύ των εκθεμάτων

²⁸ TA Toulouse, ord., 7 décembre 2021, Syndicat SUD Santé Sociaux Haute-Garonne 31, n° 2106928.

²⁹ P. Esplugas-Labatut, Derrière le respect de dignité de la personne humaine, le retour du gouvernement des juges ?, L'actualité juridique. Droit administratif, 2022, σ. 305= https://publications.ut-capitole.fr/id/eprint/44576/1/Esplugas-Labatut_44576.pdf

³⁰ D. Baranger, Retour sur Dieudonné, Revue française de droit administratif, 3/2014, σ.525(526).

³¹ Ass. Plén., 17 nov. 2023, n° 21-20.723.

περιλαμβάνονταν χειρόγραφες επιστολές γονέων προς τα παιδιά τους, οι οποίες περιείχαν κείμενα με βίαιο περιεχόμενο.

Μία ένωση υπέβαλε καταγγελία ενώπιον του Εισαγγελέα, ισχυριζόμενη ότι η έκθεση των κειμένων αυτών στο πλαίσιο μιας δημόσιας πολιτιστικής εκδήλωσης, στην οποία έχουν πρόσβαση οι ανήλικοι, στοιχειοθετεί το αδίκημα της διάδοσης βίαιου ή πορνογραφικού μηνύματος, προσιτού σε ανήλικο, που τιμωρείται από τον Ποινικό Κώδικα (άρθρο 227-24 του γαλλικού Ποινικού Κώδικα). Ο εισαγγελέας πλημμελειοδικών έθεσε την καταγγελία της ένωσης στο αρχείο.

Εν συνεχεία, η ίδια ένωση άσκησε αγωγή ενώπιον των πολιτικών δικαστηρίων, ισχυριζόμενη ότι η έκθεση του έργου αυτού προσέβαλε την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, σύμφωνα με το άρθρο 16 του Αστικού Κώδικα.

Το Εφετείο, που επιλήφθηκε της υπόθεσης, έκρινε ότι το άρθρο 16 του Αστικού Κώδικα δεν έχει κανονιστική ισχύ και απέρριψε το ένδικο μέσο. Ο ΑΠ αναίρεσε την απόφαση με την αιτιολογία ότι η αρχή της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας έχει συνταγματική ισχύ και πρέπει να εφαρμόζεται από τον δικαστή για να επιλύσει τη διαφορά που επιλήφθηκε³².

Το δικαστήριο, στο οποίο παραπέμφθηκε μετ' αναίρεση η υπόθεση, απέρριψε εκ νέου το ένδικο μέσο της ένωσης, με την αιτιολογία ότι η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν συνιστά ατομικό δικαίωμα που μπορεί να συγκρουστεί με το έτερο ατομικό δικαίωμα της ελεύθερης καλλιτεχνικής έκφρασης, κι ως εκ τούτου, δεν μπορεί να αποτελέσει νόμιμη βάση για να επιβληθούν περιορισμοί στο δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης ούτε μπορεί να οδηγήσει η εφαρμογή της σε σύγκρουση και στάθμιση με κανόνα ελέγχου την αρχή της αναλογικότητας.

Η ένωση άσκησε κατά της απόφασης αυτής νέα αίτηση αναίρεσης, η οποία απορρίφθηκε από την ολομέλεια του ΑΠ. Το δικαστήριο, με παραπομπές στην πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ, επεσήμανε ότι η ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης αποτελεί ένα από τα ουσιαστικά θεμέλια μιας δημοκρατικής κοινωνίας και βασική προϋπόθεση για την εξέλιξη της και την

³² Civ. 1re, 26 sept. 2018, n° 17-16.089.

αυτοπραγμάτωση του καθενός, προστατεύοντας εκείνους που δημιουργούν, ερμηνεύουν, διαδίδουν ή εκθέτουν ένα έργο τέχνης. Για τον λόγο αυτόν, οποιοσδήποτε περιορισμός στην ελευθερία της έκφρασης πρέπει, αφενός, να προβλέπεται από τον νόμο και, αφετέρου, να επιδιώκει έναν από τους θεμιτούς σκοπούς που απαριθμούνται στο άρθρο 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ. Το δικαστήριο διευκρίνισε ότι η προστασία της θεμελιώδους αρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των θεμιτών σκοπών που προβλέπονται στο άρθρο 10 παρ.2 της Σύμβασης για την επιβολή περιορισμών στην καλλιτεχνική ελευθερία ούτε η εν λόγω αρχή μπορεί να αναχθεί σε αυτόνομη βάση περιορισμών στην ελευθερία της έκφρασης, απορρίπτοντας, έτσι, την αίτηση αναίρεσης.

Όπως σχολιάστηκε στο γαλλικό δόγμα, η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, λόγω του αόριστου κανονιστικού της περιεχομένου και του αντικειμενικού χαρακτήρα της, δεν συνιστά υποκειμενικό δικαίωμα που μπορεί να συγκρουστεί με άλλα δικαιώματα, τα οποία μπορεί και να περιορίσει, κατ' εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας. Έτσι, παρόλο που η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και τα δικαιώματα που απορρέουν από την προσωπικότητα έχουν ως κοινό τους χαρακτηριστικό ότι συμβάλλουν στην προστασία του προσώπου, οι δύο έννοιες διακρίνονται, καθώς η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ανήκει δογματικά περισσότερο στη σφαίρα της δημόσιας τάξης³³.

Ωστόσο, όπως με παραδείγματα αναλύθηκε, το γαλλικό ΣτΕ αποδέχεται ενίοτε ότι ο εκάστοτε φορέας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μπορεί να την επικαλεστεί ως θεμελιώδη ελευθερία στο πλαίσιο της *référé-liberté*, αποκτώντας τον χαρακτήρα ενός δικαιώματος. Ίσως, η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αντικειμενικοποιείται μόνον όταν αυτός που την επικαλείται είναι τρίτος σε σχέση με το πρόσωπο που προσβάλλεται στην αξιοπρέπεια του³⁴. Μ' αυτή την έννοια, η νομική φύση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

³³ Για όλα αυτά βλ. Principe de dignité humaine : sa protection ne justifie pas, à elle seule, une ingérence dans la liberté d'expression artistique σε <https://actu.dalloz-etudiant.fr/a-la-une/article/principe-de-dignite-humaine-sa-protection-ne-justifie-pas-a-elle-seule-une-ingerence-dans-la/h/d5040a094d47a992b2804220d747194b.html>

³⁴ Με αυτή την κατεύθυνση, βλ. [Questions à...] Quelle postérité pour l'arrêt « Commune de Morsang-sur-Orge » ? - Questions à Kenza Jebrane, Maître de conférences en droit public, Université de Limoges σε <https://www.lexbase.fr/article-juridique/126027386-questions-a-quel-le-posterite-pour-l-arret-commune-de-morsang-sur-orge-questions-a-kenza-jebrane-maitre>. Βλ. για τη διάκριση συλλογικής και ατομικής αξιοπρέπειας, ζήτημα που δεν μπορεί να αναπτυχθεί εδώ, Β. Τσεβρένη, Ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 2012, σ. 115.

αποκτάται ανάλογα με την οπτική γωνία από την οποία την κοιτάζουμε κάθε φορά.

Από όσα προηγήθηκαν προκύπτει ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν κλείνεται σ' ένα δογματικό μοτίβο ούτε είναι απολύτως ορθό να ορίσουμε και έτσι να περιορίσουμε τη νομική της φύση. Ας την αφήσουμε ελεύθερη να ταξιδέψει, με τα πολλά πρόσωπά της, στον νομικό μας κόσμο, ως δικαίωμα, θεμελιώδη αρχή³⁵ ή συνιστώσα της δημόσιας τάξης, με την ελπίδα να την αγγίξουν χέρια που γνωρίζουν καλά να την προσαρμόζουν στον πραγματικό και ίσως αναξιοπρεπή μας κόσμο.

³⁵ Στην ελληνική έννομη τάξη η αρχή της προστασίας της αξίας του ανθρώπου γίνεται δεκτό ότι συνιστά θεμελιώδη αρχή που ενέχει ιδιαίτερη κανονιστική σημασία για την ερμηνεία των συνταγματικών και νομοθετικών κανόνων ή μπορεί να αποτελέσει κανόνα αναφοράς για την άσκηση του ελέγχου συνταγματικότητας, αποκτώντας, τοιουτοτρόπως, τη λειτουργία ατομικού δικαιώματος, βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 5η έκδ., 2023, σ. 158. Βλ. και Γ.Γεωργόπουλο/Β.Μπουκουβάλα, Συνταγματικά δικαιώματα και ελευθερίες Από τη θεωρία στην πράξη, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2018, σ.31 επ.